

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-1146/28/27-33>

Hüseyn Məhəmməd oğlu Novruzov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
dissertant
esger.novruz.1986@gmail.com
Həbib Təyyar oğlu Hüseynov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
huseynovhebib@ndu.edu.az

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA YAYILMIŞ *PASSERIFORMES*
DƏSTƏSİNİN QARANQUŞLAR (*HIRUNDINIDAE*) VƏ TORAĞAYLAR (*ALAUDIDAE*)
FƏSİLƏSİNƏ DAXİL OLAN QUŞLARIN AUTEKOLOGİYASI**

Xülasə

Naxçıvan MR-də *Passeriformes* dəstəsinin qaranquşlar və torağaylar fəsiləsinə daxil olan quşların autekologiyası mövzusunda aparılan tədqiqat işi faunistik baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqat işinin gedişi müasir metodikadan istifadə edilərək ədəbiyyat materialları əsasında qaranquşların və torağayların növ tərkibi dəqiqləşdirilmişdir. Bundan sonra həmin quşların köçmə ardıcılığı, yayılma arealı, yuva qoyması və s. öyrənilmişdir. Bunun da Naxçıvanın ornitofaunasının öyrənilməsində böyük faydası vardır.

Bundan başqa tədqiqat işinin müsbət cəhətlərindən biri də hər iki fəsiləyə daxil olan quşların gəlib-getmə vaxtlarının dəqiq müəyyən edilməsidir. O, cümlədən oturaq quşların həyat tərz, regiondaxili yerdəyişmələri, qidalanması, yumurtaqoyma ardıcılığının öyrənilməsi təqdirəlayiqdir.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu ərazidə qaranquşların 4 növü, torağayların isə 8 növü yayılmışdır. Qaranquşların hamısı köçəri həyat tərzini keçirir. Toragayların isə 5 növü oturaq, 3 növü yuvalayandır.

Açar sözlər: növ tərkibi, həyat tərz, autekologiya, yayılma arealı, yuva qoyması

Huseyn Mahammad Novruzov
Nakhchivan State University
dissertatist
esger.novruz.1986@gmail.com
Habib Tayyar Huseynov
Nakhchivan State University
PhD in biology
huseynovhebib@ndu.edu.az

**Autecology of birds belonging to swallows and larks of Passeriformes order distributed
in the land of Nakhchivan Autonomous Republic**

Abstract

The research case on the autecology of the swallows and larks of the Passeriformes order in Autonomous republic of great importance from the faunistic point of side The course of the research work was carried out using modern methodology, and the species composition of swallows and larks was specified based on literature materials. After that, the migration sequence, distribution area, nesting, etc. of those birds has been studied. This is also has important benefit in the study of the bird fauna of Nakhchivan. In addition, one of the positive aspects of the research work is the exact determination of the arrival and departure times of the birds included in both seasons. In addition, the study of the lifestyle of sedentary birds, intra-regional movements, feeding, and the sequence of egg-laying is commendable.

As a result of the research, it was found that 4 species of swallows and 8 species of larks are common in this area. All swallows lead a nomadic lifestyle. 5 species of larks are sedentary and 3 species are nesting.

Keywords: *species composition, lifestyle, autecology, distribution area, nesting*

Giriş

Təbiətdə yayılmış onurğalı heyvanların geniş dairəsini təşkil edən quşlar təbiətin ümumi iqtisadiyyatında, maddələrin bioloji dövründə və xalq təsərrüfatında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin insanın həyatında quşlar çox böyük elmi, estetik və tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

Onurğalı heyvanlar qrupuna daxil olan quşlar təbiətdə aktiv rol oynamaqla bərabər insanların həyatında ovçuluq əhəmiyyəti kəsb etməklə yanaşı, həmçinin ev quşları cinslərinin meydana gəlməsində də başlıca rol oynamışlar (Mustafayev, 2005: 485-490).

Bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda həmçinin Naxçıvanda quşların qorunması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir ki, onlardan da ən əhəmiyyətli qoruq və yasaqlıqların yaradılması olmuşdur. Bu cəhətdən 1969-cu ildə yaradılan Ordubad-Culfa yasaqlığı 40 min hektar sahəni əhatə edərək nadir məməli heyvanlarla yanaşı bəzi quşların o cümlədən, meşə və yaşıllıq quşlarının saxlanması və çoxaldılmasında mühüm rol oynamışdır. 2003-cü ildə Ümumilli liderimiz H.Əliyevin verdiyi sərəncam əsasında həmin yasaqlıq Ordubad Milli Parkına çevrilərək səlahiyyətini bir qədər də artırmışdır.

2004-cü ildə 3139 hektar ərazini əhatə edən Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu yaradılmışdır ki, bunun da əsas hissəsini Biçənək meşəsi təşkil edir. Təbiət qoruğunun ərazisində 110 növ bitki, 45 heyvan növü qorunur ki onların da bir neçəsi meşə və yaşıllıq quşlarına aiddir. Hazırda nadir dentrofil quşlardan sayılan Avropa Tüviyi Azərbaycan ərazisində tamamilə itmək təhlükəsi qarşısında qalmışdır. Şahbuz qoruğunda həmçinin sərçəkimilər və iri yırtıcı quşların artıb-çoxalması üçün əlverişli şərait yaranmışdır.

Əldə etdiyimiz ədəbiyyat materialları və apardığımız uzun müddətli müşahidələr göstərir ki, vaxtilə Arazboyudüzənlik ov quşları ilə yanaşı, sərçəkimilərin də artıb-çoxalması üçün əlverişli şəraitə malik olmuşdur (Novruzov, 1990: 86-88). Lakin son vaxtlar dünyanın hər yerində olduğu kimi Naxçıvanda da aparılan təsərrüfat tədbirləri, binalar və yollar salınması quşlar və digər heyvanların yaşayış şəraitinin pisləşməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da onların növ tərkibinin və saylarının kəskin şəkildə azalmasına səbəb olmuşdur. Lakin təqdirəlayiq haldır ki, 2005-ci ildə 9 min 118 hektar sahədə yaradılan Arazboyu Dövlət Təbiət yasaqlığı bitki və heyvanlar aləminin, o cümlədən quş faunasının qorunmasında müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Arazboyudüzənliklərlə yanaşı 2300-2400 metr yüksəkliyədək dağ yamaclarında, suayrıclarında yayılmış kolluqlar təxminən Muxtar Respublikada 5000 hektardan artıq sahəni əhatə edib, sıx örtük təşkil edir ki, burada sərçəkimilərin dağ növləri üstünlük təşkil edir. Bəzən bu kollar üzərində onlarla kiçik quşların yuvasına rast gəlmək olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1970-ci illərdən başlayaraq Naxçıvan ərazisində bir sıra suni su anbarları yaradılmışdır ki, bu da su-bataqlıq quşlarının yayılmasına əlverişli imkan yaratmışdır. Bunlara "Araz, Arpaçay, Sirab, Uzunoba, Vayxır" və başqalarını göstərə bilərik. Xüsusilə Araz su anbarı su quşlarının yayılmasında əlverişli mövqeyə malikdir. Burada qazkimilər, ördəkkimilər və cüllütkimilər daha çox üstünlüyə malikdir. Xüsusilə quşların köçmə dövründə həmin su hövzələrində quşların miqdarı bir neçə dəfə artır (Novruzov, Hüseynov, 2017: 240-264).

Müasir quşların öyrənilmə tarixi Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvanda da 3 əsas dövrə ayrılabilir (Novruzov, 2000: 44-46).

Birinci dövr. Uzaq keçmişdən XV əsrə qədərki illəri əhatə edir. O, dövrdə Naxçıvanın quşlarına dair tədqiqat işləri aparılmamışdır. Quşlara aid məlumatlar isə tarixi sənədlərdə və bədii ədəbiyyatda dağınıq halda verilmişdir.

İkinci dövr. XV əsrdən XX əsrin ortalarına qədərki illəri əhatə edir. O, dövrün yüksək xüsusiyyəti quşlar haqqında elmi dəlillərin zooloji ədəbiyyata daxil edilməsidir ki, bu da Qafqazın, İranın və başqa ölkələrin ədəbiyyatında öz əksini tapır. XIX əsrin ortalarında Qafqazın, o cümlədən

Naxçıvanın faunasının öyrənilməsinə bir qədər diqqət artırılır. Bu da Qafqazın ornitofaunasının öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərlərdə öz əksini tapmışdır (Novruzov, 2000: 68-70).

Üçüncü dövr. XX əsrin ortalarından başlamış indiyə qədərki vaxtı əhatə edir. Bu dövr üçün səciyyəvi əlamət ornitofaunanın kəmiyyət göstəriciləri hesab edilə bilər. Bu dövrdə Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvanda da quş növləri qismən dəqiqləşdirilmiş, bir sıra növün yayılması və yaşayış tərzində ətraflı öyrənilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ornitofaunası 1955-1957-ci illərdə A.İ.Xanməmmədov tərəfindən tədqiq edilmiş və dəyərli məlumatlar toplanmışdır (Xanməmmədov, 1960: 23). Tədqiqat işi Muxtar Respublikanın müxtəlif bölgələ-rində aparılmış və 190 növ quşun yayıldığı müəyyənləşdirilmişdir.

Muxtar Respublikada quş faunasının öyrənilməsinə dair sonrakı tədqiqatlar 1978-2000-ci illərdə H.M.Novruzov tərəfindən aparılmış, əlavə olaraq burada 28 növ quşun yayıldığını aşkar etmişdir. Həmçinin bu quşların biotopu, yazda gəlmə və payızda köçüb getmə vaxtları dəqiqləşdirilmişdir ki, bunların da əksəriyyəti limnodofil və qismən dentrofil qrupa daxildir. Həmin quşların bəzilərinin çoxalma biologiyası, arealı, lələkdəyişməsi, autekologiyası, köçmə ardıcılığı və s. ətraflı öyrənilmişdir (Novruzov, 1978: 62-65; Novruzov, 2006: 77-78; Novruzov, 2009: 75-76; Mustafayev, Novruzov, 2005: 485-490). 2000-ci ildən başlayaraq AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutunun elmi əməkdaşı A.Məmmədov ornitofaunanın öyrənilməsinə dair daha geniş tədqiqat işləri aparmış və ərazidə yeni növlərin yayıldığını aşkar etməklə yanaşı onların yaşadığı biotopları müəyyənləşdirməklə biologiyasına dair xeyli material toplamışdır.

A.F.Məmmədov 2000-2016-cı illərdə apardığı tədqiqat işləri nəticəsində regiondan həm Azərbaycan, həm də MR ərazisinin ornitofaunası üçün yeni növlər müəyyənləşdirmişdir (Məmmədov, 2010: 120-126). Müasir nomenklaturaya əsasən bu növlərin sisteməlik strukturu dəqiqləşdirilmiş, reproduksiya Beləliklə, Muxtar Respublikanın ornitofaunasında 18 dəstə, 51 fəsilə, 142 cins və 254 növün olduğu müəyyənləşdirilmişdir (Məmmədov, 2014: 69-74, Novruzov, 2009: 75-76).

Tədqiqatın material və metodikası

Passeriformes dəstəsinə daxil olan qaranquşlar və torağayları öyrənmək üçün ərazi əsasən bizim tərəfimizdən aşağıdakı landşaftlara ayrılmış, işin material və metodikası müəyyənləşdirilmişdir.

1. Arazboyu düzənliklər

2. Dağətəyi kolluqlar

Göstərilən landşaftlarda rast gəlinən qaranquş və torağayların yaşayış tərzini, tapılan yuvaların necə yerləşməsi, yuvanın materialı, yuvanın qoyulma hündürlüyü və s. öyrənilməlidir. Həmçinin, Muxtar Respublikanın ayrı-ayrı rayonlarında düzənlik və kolluqlarda qoyulan yumurtalar mərhələlərlə qeyd edilməlidir.

Kürtyatmanı öyrənmək üçün vaxtaşırı müşahidələr aparmalı və hansı növün nə qədər kürt yatması dəqiqləşdirilməlidir. Həmçinin, yumurtadan çıxan balanın yuvada qalma müddəti və yemlənməsi müəyyən edilməlidir. Öldə edilmiş bəzi quşların kütləsi və ölçüləri müəyyən edildikdən sonra mövcud təyinat kitabları əsasında quşun növü təyin edilməlidir. Quşun növünü təyin etmək üçün ondan aşağıdakı ölçülər götürülməlidir. Qanadın, dimdiyin və pəncə lüləsinin uzunluğu. Ölçülər götürüldükdən sonra təyinat kitablarının köməyi ilə quşun növü təyin edilir. Təbiətdə isə quşları müəyyən etmək üçün Azərbaycanda və xaricdə tərtib edilmiş kitabların rəngli şəkillərindən istifadə edilməlidir (Mustafayev, 2005: 442).

Azərbaycanın “Qırmızı kitab”ına daxil edilmiş quş növlərini təbiətdə tanımaq və canlı vəziyyətdə öyrənmək üçün Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının “Qırmızı kitab”ından istifadə edilməlidir. Bütün bunlarla yanaşı qaranquşlar və torağaylar fəsiləsinə daxil olan quşların hər birinin daimi və köçəri olduğu müəyyənləşməlidir. Bunun üçün həmin quşların gəlib-getmə vaxtları dəqiq qeyd edilməlidir. Hər bir növün fəsil dəyişkənliyini öyrənməklə yanaşı müşahidə aparılan ərazilərdə onların sıxlığının müəyyən edilməsi vacib şərtlərdən sayılmalıdır.

İşin aparılma metodikasını tərtib edərkən kolluqlarda yaşayan quşların qidalanması ədəbiyyat materialları əsasında öyrənilməyə yönəlməlidir. Bu məqsədlə kürtyatmadan sonra yumurtadan çıxan balanın yemlənməsi onun boğazına ip bağlamaqla qidası öyrənilməli və ya valideyn quş yem gətirərkən gözlə görünən müşahidələrə görə yemin tərkibi təyin olunmalıdır.

Qaranquşlar və torağaylar fəsiləsinə daxil olan quşların növ tərkibi və autekologiyası aşağıda verilir.

1. Sahil qaranquşu – *Riparia riparia* Linn
2. Dağ (qaya) qaranquşu – *Ptuonoproqne rupestris* Scop
3. Kənd qaranquşu – *Hirundo rustica* Linn
4. Şəhər qaranquşu – *Delichron urbica* Linn
5. Kiçik torağay – *Calandrella cinerea* Gm
6. Boz torağay – *Calandrella rufescens* Vieillot
7. Çöl torağayı – *Melanocorupha calandra* Linn
8. İxiallı torağay – *Melanocorupha bimaculata* Menetr
9. Buynuzlu torağay – *Eremophila alpestris* Linn
10. Kəkilli torağay – *Qalerida cristata* Linn
11. Meşə torağayı – *Jululla arborea* Linn
12. Tarla torağayı – *Alauda arvensis* Linn

Yuxarıda siyahıya nəzər saldıqda aydın olur ki, Naxçıvanda qaranquşlar fəsiləsinin 4 növü, torağaylar fəsiləsinin isə 8 növü yayılmışdır (Azərbaycan faunasının taksonomik spektri, 2021: 144).

1. Sahil qaranquşu-*Riparia riparia* Linn.

Politipik növdür. Naxçıvan faunasına nominal yarımnövü (*R.r.riparia*) daxildir. Geniş yayılmışdır. Növün arealı Qərbi Avropa, Şimal-Qərbi Afrika və Şimali Amerikada yerləşir. Qışda Amerikanın və Asiyanın cənubuna köçür. Naxçıvanda yuvalayan quşdur. Çünki, yalnız çoxalma dövründə görünür, sonra köçüb gedir.

Muxtar Respublikada Araz kənarı düzənlikdə və dağların orta qurşağında iri və xırda çayların, o cümlədən suvarma məqsədilə çəkilmiş kanalların ətrafında yayılmışdır. Martin ortalarında gəlir (12.03.2021) sentyabrın axırında və oktyabrın əvvəllərində köçüb gedirlər. Koloniya halında çay sahili yarpaqlarda və çay vadilərində yeraltı yuvalar qazırlar. Hər koloniyada 80-100 yuva olur. Hazırlanmış yuvaya aprelin axırında, mayın əvvəllərində yumurta qoyub kürt yatırırlar.

2. Dağ (qaya) qaranquşu-*Ptuonoproqne rupestris* Scop.

Monotipik növdür. Arealı Cənubi Avropanın dağları, Şimal-Qərbi Afrika, Asiya və Hindistanın şimal-qərbində yerləşir. Qışda Ərəbistan yarımadasının cənubuna və Şimali Afrikaya köçür. Naxçıvanda yuvalayan quş sayıla bilər. Aprelin ortalarında gəlib orta dağ qurşağında özlərinə məskən salır (İlandağ, Əlincə, Nəhəcir) və sıldırım qayalarda daşüstü yuva düzəldirlər. Bu quşlar da sahil qaranquşları kimi koloniya halında yuvalayırlar. Ordubad rayonunun Nüs-nüs və Yuxarı Əylis kəndləri yaxınlığında rast gəldiyimiz koloniyalarda 20-30 yuva var idi. Bu quşlar bəzən hündür tikintilərin üzərində də yuva tikirlər. 20.05.2021-ci il tarixdə Batabat yaylağında zor bulağın ətrafındakı qayalıqda rast gəldiyimiz yuvada 3 ədəd bala var idi.

Dağ qaranquşunun payız köçməsi sentyabr ayının əvvəllərinə təsadüf edir. Sentyabrın 10-dan sonra bu quş ərazinin heç bir yerində müşahidə olunmur.

3. Kənd qaranquşu- *Hirundo rustica* Linn.

Politipik növdür. Naxçıvan faunasına nominal yarımnövü (*H.r.rustica*) daxildir. Geniş yayılmışdır. Arealı Qərbi Avropa, Şimali Afrika, Asiya və Şimali Amerikada yerləşir. Qışda Asiyanın cənubuna və Afrikaya köçür. Naxçıvanda yuvalayan quşdur. Çünki, yalnız çoxalma dövründə müşahidə olunur. Sonra uçub gedirlər. Muxtar Respublika ərazisinə mart ayında gəlirlər. İlk gəlişi martın 16-da qeyd edilmişdir. Araz kənarından başlamış 2000 metr yüksəklikdə bütün kəndlərdə yayılaraq müxtəlif tikintilərdə yuva qurub çoxalırlar. Payız köçməsi sentyabrın ortasından sonunadək davam edir. Bəzən gecikən fərdlərə də təsadüf edilir. 28.10.2021-ci il tarixdə

Məzrə kəndində müşahidə apararkən elektrik məftillərinin üzərində 12 ədəd kənd qaranquşuna rast gəldik.

4. Şəhər qaranquşu – *Delichon urbica* Linn.

Politipik növdür. Naxçıvan faunasına nominal yarımnoyü (*D.u.urbica*) daxildir. Geniş yayılmışdır. Arealı Qərbi Avropa, Şimali Afrika və Asiyada yerləşir. Qışda Afrika və Cənubi Asiyaya köçür. Naxçıvanda yuvalayan quşdur. Çoxalma dövrünü keçirdikdən sonra köçüb gedirlər. Muxtar Respublika ərazisinə aprelin əvvəlində gəlib dağətəyi kəndlərdə məskən salırlar. Xanağa, Qazançı, Nüs-nüs, Kələki, Arpaçay ətrafında təsadüf edilir. Əsasən yarpaqlarda və tikintilərdə koloniya halında yuvalayırlar. Arpaçay kənarında 200-ə qədər yuvası olur. Çoxalma dövründən sonra avqust ayında böyümüş balalarla birlikdə şəhərlərə köçürlər. Oktyabr ayına qədər hər gün Naxçıvan şəhəri üzərində səmada bu quşları seyr etmək olur. Oktyabrın əvvəllərində bu quşlar tamamilə köçüb gedirlər.

5. Kiçik torağay - *Calandrella cinerea* Qm. Naxçıvan faunasına (*Cal. Cinerea lonqipennis*) yarımnoyü daxildir. Arealı Cənub-Qərbi Avropa, Afrikanın şimal-şərqi, cənubi Ərəbistan və Asiyada yerləşir. Qışda Avropanın cənubuna və Asiyaya köçür. Naxçıvanda oturaq quş sayıla bilər. İlin bütün fəsilələrində müşahidə edilir.

Muxtar Respublikada Arazboyu bozqırlarda və yarımşəhra landşaftında yayılmışdır. Şərur rayonu ərazisində sayca üstünlük təşkil edir. 13.07.2021-ci il tarixdə Böyüküz kəndi ətrafında 1 km məsafədə 12 ədəd kiçik torağay qeyd etdim. Bu quşlar ildə 2 dəfə yumurta qoyub çoxalırlar. 12.06.2021-ci ildə Tumbul kəndi ətrafında kiçik torağayın otlar arasında qoyulmuş yuvasında 4 ədəd yumurta var idi.

6. Boz torağay – *Calandrella rufescens* Vicillot.

Politipik növdür. Naxçıvan faunasına (*Cal.rufescens pseudobaeticf*) yarımnoyü daxildir. Arealı İspaniya, Kanar adaları, Türkiyə, Əfqanıstan, Çin və Azərbaycanda yerləşir. Naxçıvanda yuvalayan quş hesab edilə bilər. Çünki çoxalma dövründə müşahidə edilir.Sonra rast gəlinmir. Yuvalama dövründə boz torağay Araz düzənliyində sayı az olan quşlardandır. 28.06.2021-ci il tarixdə Babək rayon ərazisindən təsadüfən əldə etdiyimiz ölü quşun kütləsi 22,5 q olmuşdur.

7. Çöl torağayı- *Melanocorypha calandra* Linn.

Politipik növdür. Naxçıvan faunasına nominal yarımnoyü (*M.C.calandra*) daxildir. Arealı Avropa, Şimal-Qərbi Afrika və Asiyanın Cənub-qərbində yerləşir. Qışda populyasiyaların əksəriyyəti oturaq həyat keçirir. Naxçıvanda da oturaq quşdur ilin bütün fəsilələrində müşahidə edilir. Naxçıvan MR-də açıq landşaftında yarımşəhra, çöl və alp qurşağında geniş yayılmışdır. Arazboyu düzənlikdə çoxsaylı quşdur. Qış fəslə tarla torağayları ilə birləşib böyük sürülər əmələ gətirirlər. Sürüdə bəzən 150-200 quş olur. Qanlı göl və Biçənək aşırımında çöl torağayına daha tez-tez rast gəlmək olur (dəniz səviyyəsindən 2500 metr yüksəklikdə). 18 aprel 2021-ci il tarixdə Nəhrəm kənd ətrafında, kollar arasında tapdığımız yuvada 3 ədəd təzə yumurta var idi. 28 iyunda isə çöl torağayının qısa məsafəyə uçan 2 balasına rast gəldik.

8. İkixallı torağay - *Melanocorypha bimaculata* menetr.

Politipik növdür. Naxçıvan faunasına nominal yarımnoyü (*M.b.bimaculata*) daxildir. Arealı Orta Asiya, Cənubi Qafqaz və Hindistana qədər cənub ölkələrinə köçür. Naxçıvanda yuvalayan quş sayıla bilər, yalnız çoxalma dövründə müşahidə edilir. Muxtar Respublikada sayı azdır. Əsasən yarımşəhra landşaftında təsadüf edilir. Uzunmüddətli müşahidələrimiz zamanı yalnız İlandağ ətrafında qeydə aldığımız A.İ.Xanməmmədova görə Naxçıvan MR-də yuvalayıb nəsil verir (Xanməmmədov 1960: 23).

9. Buynuzlu torağay – *Eremophila alpestris* Linn.

Politipik növdür. Naxçıvan faunasına (*Er.alpestris pensillata*) yarımnoyü daxildir. Arealı Şimali Afrika və Kolumbiyada yerləşir. Qışda cənuba doğru miqrasiya edirlər. Naxçıvanda oturaq quş hesab edilə bilər, ilin bütün fəsilələrində müşahidə edilir. Muxtar Respublikanın alp çəmənliklərində geniş yayılmışdır. Qanlıgöl, Batabat və Xoşlu yaylaqlarında adi quşlardan biridir. 15.07.2021-ci ildə Əliabad kəndi ətrafından (Naxçıvan çay kənarı) təsadüfən (ölü halda) əldə etdiyimiz erkək fərdin kütləsi 41,8 qram, toxumluqlarının ölçüsü 8-9,5x6,5-6,5 mm olmuşdur.

10. Kəkilli torağay - *Qalerida cristata*.

Politipik növdür. Naxçıvan faunasına (*Qalerida cristata subtaurica*) yarım növü daxildir. Arealı Qərbi Avropa, Afrikanın şimal yarısı, Türkiyədən Koreya yarımadasına qədər açıq sahələrdə geniş yayılmışdır. Qış fəslə yol kənarlarında sayca üstünlük təşkil edir. Fevral ayında bu quşlar cütlərə ayrılır, aprel ayında açıq sahədə otların arasında sadə yuva qurub 4-5 yumurta qoyurlar. 12.04.2021-ci ildə Qoşadizə kəndi ərazisində tapdığımız 2 ədəd yuvanın hər birində 4 ədəd yumurta var idi. 28.04.2021-ci ildə Qıvrəq kəndindən əldə etdiyimiz kəkilli torağayın kütləsi 44,4 qram olmuşdur.

11. Meşə torağayı – *Jululla arborea* Linn.

Politipik növdür. Naxçıvan faunasına (*Jululla arborea pallida*) yarım növü daxildir. Növün arealı Qərbi Afrika və Asiyada yerləşir. Qışda Avropanın cənubuna, Afrikanın şimalına və Cənub-Qərbi Asiyaya köçür. Naxçıvanda çoxalma dövründə müşahidə olunduğu üçün yuvalayan quş hesab edilə bilər. Az saylı quşlardandır. Biçənək meşəsində və dağ yamaclarında təsadüfi hallarda rast gəlmək olur. Bu quşu ilk dəfə Külüs kəndi yaxınlığında dağ yamacında müşahidə etdik (6 fərd). A.İ.Xanməmmədova görə bu quş Muxtar Respublika ərazisində yuvalayıb çoxalır (Xanməmmədov 1960: 23).

12. Tarla torağayı – *Alauda arvensis* Linn.

Politipik növdür. Naxçıvan faunasına (*Alauda arvensis cantarella* və *Alauda arvensis duleibox*) yarım növləri daxildir. Geniş yayılmışdır. Növün arealı Avropa, Afrika dağları, İran və Əfqanıstanın şimal hissəsi, Monqolustan və Yaponiyada qışlayır. Naxçıvanda oturaq quş sayıla bilər. İlin bütün fəsilələrində müşahidə edilir.

Araz kənarından başlamış Alp çəmənliklərinə qədər yayılmışdır. Əsasən açıq landşaftda məskən salırlar. Qışda dağdan köçüb gələn quşların hesabına Arazboyu çöllərdə sayı xeyli artır. Bu zaman çöl torağayı ilə bərabər iri sürülər əmələ gətirirlər (150-200 quş). Aprel ayında otların arasında və kolların altında yuva qurub çoxalırlar. Aranda bu quşların ikinci dəfə çoxalmasını müşahidə etmək olur. 26.06.2021-ci il tarixdə Böyüküz ərazisində tarla torağayının 4 yuvasını tapdıq. Həmin yuvalarda 4-5 ədəd yumurta var idi.

Tədqiqat işinin əsasını Naxçıvanın ornitofaunasına həsr edilmiş ədəbiyyatlarla tanışlıqla yanaşı ərazinin müxtəlif bölgələrində apardığımız müşahidələr zamanı əldə etdiyimiz materiallar təşkil etmişdir. Vaxtaşırı müşahidə obyektə Arazboyudüzənlik olmaqla yanaşı, aralıq Naxçıvanın digər bölgələrində də olub, materiallar toplanmışdır.

Əvvəlcə Naxçıvan MR-in ərazisində yayılmış qaranquşlar və torağaylar fəsiləsinə daxil olan quşların növ tərkibini müəyyən etdikdən sonra onların fəsil dəyişkənliyi, kürə yatması, qidalanması, yuva qurması və s. haqqında gərəkli materiallar əldə edilmişdir.

Məlum olmuşdur ki, bu quşların əsas kütləsi dəniz səviyyəsindən 1500 metr yüksəkliyədək ərazilərdə, xüsusilə Arazboyudüzənlikdə müxtəlif landşaftlarda məskən salırlar.

Naxçıvanda qaranquşlar fəsiləsinin 4 növü yayılmışdır ki, bunların da hamısı yuvalayan quşdur. Çoxalmanı keçirdikdən sonra payızda köçüb gedirlər.

Torağaylar fəsiləsinin ərazidə 8 növü yayılmışdır ki, bunlardan 5 növü: *Calandrella cinerea*, *Melanocorypha calandra*, *Qalerida cristata*, *Alauda arvensis* oturaq; 3 növü isə *Calandrella rufescens*, *Melanocorypha bimaçulata* və *Jululla arborea* isə yuvalayan quşdur.

Muxtar Respublikanın faunası elmi materiallarla zəngin olduğu kimi onun qorunmasına da ciddi ehtiyac vardır. Çünki antropogen landşaft artdıqca bütün heyvanlar kimi quşlar da müəyyən ərazilərə sığınmaq məcburiyyətində qalırlar ki, bu da onların populyasiyasında olan fərdlərin sayının azalmasına səbəb olur. 20 il bundan qabaq apardığımız müşahidələrlə hazırkı vəziyyəti müqayisə etdikdə quşların say dinamikasında xeyli azalma olduğu aydın nəzərə çarpır.

Bu baxımdan xüsusilə azsaylı və nadir növlərin sayının dəqiqləşdirilib, yaşayış sahələrinə ciddi nəzarət edilməsi vacibdir.

Əməli təklif

Unutmaq olmaz ki, Naxçıvan zoocoğrafi baxımdan, Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayır və bu iki qitə arasındakı fauna mübadiləsində iştirak edir.

Ön Asiya dairəsinə daxil olan Naxçıvan Muxtar Respublikası bir-birindən iqlim, torpaq, bitki, örtüyü və relyefinə görə fərqlənən müxtəlif təbii şəraitə malik landşaftlardan ibarətdir. Hər bir landşaftda olan fərqli şərait özünəməxsus ornitofaunanın formalaşmasına əsaslı təsir göstərmişdir.

Muxtar Respublikanın ornitofaunasının formalaşmasında ornitocoğrafi ərazinin böyük rolu olmuşdur. 2021-ci ildə üzərində tədqiqat işi apardığımız torağaylar fəsiləsinə daxil olan quşlardan 1 növ (ikixallı torağay-*Melanocorypha calandra*) və 1 yarım növ(kəkilli torağay-*Calerida cristata subtaurica*) Q.T.Mustafayevə görə Naxçıvan MR və Talış dağ bozqırlarından başqa Azərbaycanın heç bir yerində nəsil verib çoxalmır. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının genetik fondunu və bioloji müxtəlifliyini qorumaq, nadir və qiymətli növlərin sayının bərpa edilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini tövsiyyə edirik.

1. Naxçıvanda yaşayan bioloqlar və onların göstərişi sayəsində şagirdlər və tələbələr faydalı heyvan və quşların qorunmasına və saylarının artıb-çoxalmasına qayğı göstərməlidirlər.

2. Nadir növlü heyvan və quşların gənc nəsillə tanıtılmasında mətbuat və televiziyanın gücündən geniş istifadə edilməli.

Nəticə

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Respublikanın ornitofaunasında 18 dəstə, 51 fəsilə, 142 cins və 254 növün olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Müasir nomenklaturaya əsasən bu növlərin sistematik strukturu dəqiqləşdirilmiş, reproduksiya göstəricilərinə görə oturaq və yuvalayan növlər olduğu müəyyən edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Mustafayev, Q., Novruzov, H. (2005). Naxçıvan Muxtar Respublikasında quşların sinekologiyasının əsas göstəriciləri. Bakı, s.485-490.
2. Novruzov, H., Mehdiyev, A. (1990). Arazboyu düzənlikdə yayılmış quşların mühafizə problemi. Naxçıvan, s.86-88.
3. Novruzov, H., Hüseynov, H. (2017). Naxçıvan Muxtar Respublikasının Arazboyu düzənliyində yayılmış çöl və yarımsəhra quşlarının autekologiyası. Bakı, s.240-264.
4. Novruzov, H. (2000). Zərərverici həşəratə qarşı mübarizədə entomofaq quşların rolu. II Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Naxçıvan, s.44-46.
5. Novruzov, H. (2000). Naxçıvan Muxtar Respublikasında ornitoloji tədqiqatların qısa tarixi. Bakı, s. 68-70.
6. Xanməmmədov, A. (1960). Naxçıvan MSSR-in avifaunasına dair materiallar. Bakı, 23 s.
7. Novruzov, H. (1978). Naxçıvan MSSR-in avifaunasına dair əlavələr. Bakı, s.62-65.
8. Novruzov, H. (2006). Naxçıvan MR-in düzənlik zonasında ornitofaunanın mövsüm xüsusiyyətləri: NDU-nun xəbərləri, s. 77-78.
9. Novruzov, H. (2009). Naxçıvan MR-da ornitofaunanın müasir vəziyyəti və perspektivləri. NDU-nun elmi xəbərləri, s.75-76.
10. Məmmədov, A. (2010). Naxçıvan Muxtar Respublikası ornitofaunasının müasir vəziyyəti. AMEA Naxçıvan bölməsinin xəbərləri, s. 120-126.
11. Məmmədov, A. (2014). Naxçıvan Muxtar Respublikasının ornitofaunasına əlavələr. Bakı, s.69-74.
12. Mustafayev, Q. (2005). Ornitologiya. Bakı, 442 s.
13. Azərbaycan faunasının taksonomik spektri. (2021). (Onurğalılar). Bakı, 144 s.

Göndərilib: 23.07.2022

Qəbul edilib: 18.11.2022